

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

İRADƏ BÖYÜKAĞA QIZI ƏMİRƏLİYEVƏ

**ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNDƏ TOLERANTLIĞIN
FORMALAŞDIRILMASI**

5804.01 – ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi

**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2 0 1 5

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Ali və orta ixtisas təhsilinin nəzəri problemləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Akif Nurağa oğlu Abbasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor, əməkdar müəllim

Rəsmi opponentlər:

Mübariz Mirəziz oğlu Əmirov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsul Sabir oğlu Əliyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Pedaqogika kafedrası

Müdafiə “_27_” _10_____ 2015-ci ildə saat _____
da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət
göstərən FD 02.061 Dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1000, Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2015-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının
elmi katibi:**

K.R.Quliyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması üçün bu cəmiyyətə layiq ola biləcək dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyətin yetişdirilməsi lazımdır. Bu insana xas ən mühüm keyfiyyətlərdən biri məhz tolerantlıqdır. Belə şəxs dözümlü olmağı bacarır, başqa millətin nümayəndəsinə, onun xalqının adət və ənənələrinə, mədəniyyətinə, davranış və həyat tərzinə hörmətlə yanaşır.

Bəzi Avropa ölkələrində bu yüksək insani və humanist dəyərlər deqradasiyaya uğradığı bir vaxtda Azərbaycan dünyaya tolerant ölkə kimi dostluq, qardaşlıq və birgəyaşama mesajı verir, tolerantlıq nümunəsi göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycan dünyada multikultural ölkə kimi tanınır. Azərbaycanda bu ənənənin yaşaması və həyat şəraitinə çevrilməsi üçün sistemli iş aparılır. Ali məktəblər bu möhtəşəm işin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Tələbə-tələbə, müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulmasında və səmərəli olmasında, şəxsiyyətlərarası ixtilafların qarşısının alınmasında, aradan qaldırılmasında, yaxud həll edilməsində tolerantlıq özünəməxsus rol oynayır. Tolerantlıq dözümlülük deməkdir. Fəqət dözümlü, təmkinli, hövsələli və səbirli olmaq, özünü saxlamağı bacarmaq heç də hər cür həqarətə, zorakılığa, fiziki təzyiqə qatlaşmaq, özünə qarşı belə alçaldıcı münasibətlə, davranış və rəftar tərzilə razılaşmaq demək deyildir. Bəzilərinin qənaətinə, tolerantlıq itaətdə olmaq deməkdir, əslində isə, tolerantlıq, dözümlülük, mütilik, itaət deyil, mübarizə deməkdir. Pisliklərə, kobudluğa, ədalətsizliyə, prinsipsizliyə qarşı barışmazlıqdır, üsyandır.

Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) belə bir kəlamı var: “Qüvvətli adam gülüşəndə qalib gələn deyil, qəzəblənən vaxtı qəzəbini boğa biləndir”.

Həqiqətən də, birisinin kobud hərəkətinə görə ona cavab verməmək, əslində insanın öz əsəblərini cilovlaması, onun səviyyəsinə enməməsi, öz dözümlülüüyü ilə ona qələbə çalması, ondan yüksəkdə durması, öz mədəniyyətini göstərməsidir.

Tolerantlıq amili insan hüquqlarının öyrənilməsi prosesində də başlıca element kimi özünü göstərir. Tolerantlıq vətəndaşlar arasındakı müxtəlifliyi (irq, din, dil, fikir, adət-ənənə, sosial vəziyyət, yaş və s.) anlayaraq, bunu qəbul edərək, ona hörmətlə yanaşmaq hesab olunur.

Tolerantlıq digər şəxslərin fərqli düşüncə, davranış və rəftarlarını başa düşmək və onlara hörmət bəsləmək qabiliyyətidir. Çox zaman

tolerantlığı bu və ya digər şəxsə müsbət yanaşma kimi də nəzərdən keçirirlər. Bu, o deməkdir ki, insanlar bir-birlərini həqiqətdə olduğu kimi (necə varsa) qəbul etməlidirlər.

Real həyatda insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər müsbət və mənfi yanaşmalar əsasında qurulur. Müsbət yanaşma tələbənin öz həmkarlarına, yaxud həmkarlarının ona, həmçinin müəllimin tələbələrə, tələbələrin müəllimə və başqalarına olduğu kimi hörmətlə yanaşmasını zəruri sayır. Burada tələbələrin bir-birləri, yaxud müəllimlə münasibətlərinə, yaxud tələbələrin hər hansı sahədəki nöqsanlarına, səhvlərinə, çatışmayan cəhətlərinə diqqətin yönəlməsinə deyil, müsbət keyfiyyətlərinə və hərəkətlərinə, bacarıq və qabiliyyətlərinə əsaslanır. Münasibətlərin bu şəkildə qurulması tələbədə özünə inam hissini qüvvətləndirir, onun təşəbbüskarlığını, özfəaliyyətini, müstəqilliyini artırır.

Mənfi yanaşmada insanlara, o cümlədən tələbələrə mənfi münasibət başlıca yer tutur. Münasibətlər artıq məcburetmə, təzyiq və təhrik, mənfi qiymətləndirməyə əsaslanır. Nəticədə tələbələr təşəbbüskarlıq, idrak müstəqilliyi və yaradıcı fəallıq göstərməyə meyilli olurlar.

Tolerantlığı inkişaf etdirmək üçün müsbət yanaşma tərzinə üstünlük verilməlidir. İlk növbədə, ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri müsbət yanaşma tərzini öyrənməli, daha sonra tələbələrdə bu mühüm keyfiyyəti formalaşdırmalıdırlar. Tolerantlığın tərbiyə olunmasında yanaşma tərzləri əhəmiyyətli rol oynayır.

YUNESKO-nun söyləri nəticəsində son zamanlar “tolerantlıq” beynəlxalq termin statusu qazanmışdır. B.S. Qerşunskinin fikrincə, insan münasibətlərində tolerantlıq iyirmi birinci yüzillikdə təhsilin ən mühüm strateji vəzifəsidir.

Tolerant şüurun, tolerant düşüncənin və tolerant təfəkkürün formalaşdırılması, fərqli dinlərə, digər xalqlara, millətlərə dözümlülüyün və sülhsevərliyin tərbiyə edilməsi Azərbaycan təhsilində prioritet vəzifədir.

Bəzi pedaqoqlar (V.A. Tişkov və b.) bu fikirdədir ki, “Tolerantlıq pedaqogikası”nın formalaşdırılmasına ehtiyac var.

1995-ci ildə YUNESKO-nun Baş konfransının qərarı ilə insan hüquqlarını müdafiəsində duran son dərəcə mühüm sənəd - Tolerantlıq Prinsipləri Deklarasiyası təsdiq olundu. BMT iyirmi birinci əsrin birinci onilliyini “Dünya mədəniyyəti və qeyri-zorakılıq üzrə beynəlxalq onillik - Planetin uşaqlarının maraqlarında” elan etmişdir.

Tolerantlığın qədim tarixi vardır. Bütün dövrlərdə humanistlər tolerantlığa, qarşılıqlı hörmətə, əməkdaşlığa önəm vermişlər. Təhsilalanlarda, o cümlədən tələbələrdə tolerantlıq məqsədyönlü, sistemli, fasiləsiz iş

nəticəsində formalaşdırılır. Bu problemin səmərəliliyinə nail olmaq üçün zəruri nəzəri, metodoloji və texnoloji işləmələr mövcuddur. Buraya: “Humanist pedaqogika” (Ş.A. Amonaşvili, İ.D. Demakova, A. Maslou, M. Montessori, K. Rojers, V.A. Suxomlinski və b.), “Əməkdaşlıq pedaqogikası (O.S. Qazman, P.Y. Qalperin, V.V. Davidov, İ.P. İvanov, N.B. Krilova, D.B. Elkonin və b.), “Qeyri-zorakılıq pedaqogikası” (A.Q. Kozlova, B.Q. Maralov, V.A. Sitarov və b.), “Dünya mədəniyyəti pedaqogikası” (M.B. Kabatçenko, E.S. Sokolova, Z.K. Şnekendorf və b.) ideya və yanaşmaları daxildir.

Azərbaycan tolerant ölkədir. Bizdə müxtəlif din nümayəndələri bir araya gəliblər.

Dialoga əsaslanmaqla ali təhsil sistemində tolerant şəxsiyyətin formalaşdırılmasının pedaqoji problemləri N.A. Astaşovanın, V.V. Qlebkinin, A.S. Prutçenkovin, P.V. Stepanovun əsərlərində yer almışdır.

V.İ. Kukuşin, A.A. Maqometov, Q.U. Soldatova, L.Q. Şayqerova milli və etniklərarası tolerantlığı tədqiqata cəlb etmişlər. Onların əsərlərində bəzi etnosların nümayəndələrinə münasibət üzrə dözülməz davranışın təzahürü spektri və səbəbləri göstərilir, tolerantlığın səviyyələri və tolerant şəxsiyyətin xarakteristikası verilir.

Tədqiqatın aktuallığı nəzərə alınaraq dissertasiya mövzusu “Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması” kimi müəyyənləşdirildi.

Tədqiqatın obyekti ali məktəb tələbələrində tolerant mövqeyin inkişaf etdirilməsidir.

Tədqiqatın predmetini təlim prosesində və auditoriyadankənar tədbirlərdə ali məktəb tələbələrində tolerantlığın səmərəli şəkildə formalaşdırılmasının pedaqoji şərtləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi ali məktəb tələbələrinin tolerantlıq mövqeyinin inkişafına təsir göstərən əsas amillər arasındakı əlaqələrin xarakterini və məzmununu müəyyənləşdirməkdən, tolerantlığın formalaşdırılmasının pedaqoji şərtlərini nəzəri-metodoloji cəhətdən əsaslandırmaq və eksperiment vasitəsilə yoxlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi:

1. Tolerantlığın mahiyyəti, strukturu və məzmunu düzgün müəyyənləşdirərsə;
2. Tolerantlığın formalaşdırılmasının sistemi işlənilib hazırlanarsa və uğurla tətbiq olunarsa;
3. Tolerantlığın formalaşdırılmasının vasitələrinə aydınlıq gətirilərsə;
4. Şüurluluq və səriştəlilik əsasında təhsil prosesinin bütün subyektlərində tolerantlıq problemi aktuallaşarsa;

5. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasına imkan verən pedaqoji şərtlər uğurla həyata keçirilərsə - ali məktəb tələbələrində tolerantlığın səmərəli şəkildə formalaşdırılması mümkün olar.

Tədqiqatın məqsədinə və işçi fərziyyəsinə əsasən aşağıdakı **vəzifələr** irəli sürülmüşdür:

- tolerantlıq fenomeninin məzmununu və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və bu əsasda onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmək, bu keyfiyyətə yiyələnməyin vacibliyini əsaslandırmaq;

- şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətləri sırasında tolerantlığın yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək;

- tolerantlığın komponentlərini və funksiyalarını, tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının meyarlarını və səviyyələrini aşkara çıxarmaq;

- problem baxımından elmi pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyatın təhlilini aparmaq, problemin nəzəriyyədə və təcrübədə vəziyyətini öyrənmək;

- tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının pedaqoji şərtlərini nəzərdən keçirmək;

- tolerantlığın formalaşdırılmasının səmərəliliyini eksperiment vasitəsilə yoxlamaq, pedaqoji eksperimentin nəticələri barədə təsəvvür yaratmaq.

Tolerantlığın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və proseslərin dərk olunması və dəyişdirilməsi məqsədilə tətbiq olunan nəzəri müddəaların, metod və vasitələrin məcmusu təşkil edir.

Araşdırmaların gedişində aşağıdakı tədqiqat **metodlarından** istifadə edilmişdir: nəzəri təhlil və tərkib; pedaqoji müşahidə; pedaqoji müsahibə; sənədlərin öyrənilməsi; riyazi-statistik metodlar; pedaqoji eksperiment.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- tolerantlığın formalaşdırılmasının struktur-funksional modeli işlənilmiş;

- pedaqoji prosesdə tolerantlığın əhəmiyyəti müəyyən edilmiş;

- tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının mahiyyəti (şəxsiyyətin integrativ xassəsi kimi) və strukturu (qneseoloji, aksioloji, praksiooloji) və funksiyaları (informativ, sistemləşdirici, mənaayaradıcı, adaptiv, mərhələli, fəallaşdırıcı, dəyişdirici) müəyyənləşdirilmiş;

- təlim prosesində və auditoriyadankənar tədbirlərdə tələbələrdə tolerantlığın səmərəli şəkildə formalaşdırılmasının pedaqoji şərtləri kompleksi aşkara çıxarılaraq əsaslandırılmış;

- tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının nəzəri və empirik modeli yaradılmış;
- pedaqoji prosesdə tolerantlığın xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmış;
- tolerantlığın formalaşdırılmasının səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən diaqnostika işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti:

1. Tolerantlığın mahiyyəti, məzmunu, xüsusiyyətləri, meyarları, göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir.
2. Tələbələrdə tolerantlığın səmərəli şəkildə formalaşdırılmasının mexanizmlərinə və şərtlərinə aydınlıq gətirilmişdir.
3. Tələbələrdə tolerantlığı formalaşdıran prosesin modeli işlənmişdir.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, əsərdə irəli sürülən elmi ideyalar pedaqogika nəzəriyyəsini yeni ideyalarla zənginləşdirəcək, tələbələrdə tolerantlıq kimi zəruri keyfiyyətin formalaşdırılması işinin elmi əsaslar üzərində qurulmasını təmin edəcəkdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti:

1. Problemlə bağlı iş sistemi, əsas elmi ideyalar, tədqiqatın nəticələri tələbələrdə tolerantlığın səmərəli şəkildə formalaşdırılmasında müəllimlərə, ali məktəbin rəhbərlərinə və ictimai təşkilatlara, tərbiyə işləri üzrə prorektorlara yardımçı olacaqdır.
2. Alınan nəticələrdən pedaqogika və pedaqoji psixologiya üzrə tədris kurslarında istifadə edilə bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Tolerantlığın formalaşdırılması ali məktəb tələbələrinin hazırlığı sisteminin, şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsinin üzvi tərkib hissəsidir.
2. Tərbiyəvi imkanlardan həm təlim prosesində, həm də auditoriyadankənar tədbirlərdə səmərəli istifadə tələbələrdə tolerant münasibətlərin, tolerant mövqeyin tərbiyə olunmasının mühüm şərtidir.
3. Zəruri pedaqoji şərtlərə əməl edilməsi ali məktəb tələbələrində tolerantlığın səmərəli şəkildə formalaşdırılmasını təmin edir.
4. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması səviyyəsi subyektiv fəallıq, təfəkkürün variativliyi – problemlərlə işləmək bacarığı, onların həlli yollarını axtarır tapmaq kimi meyarlara əsasən müəyyən edilir.
5. Tələbənin tolerantlığı - başqasını anlamaqda, qəbul etməkdə və etiraf etməkdə, qarşılıqlı fəaliyyət üçün səmimiyyətdə, başqa adamları başa düşmək arzusunda və bacarığında, öz mövqeyini onların mövqeyi ilə tutuşdurmaqda ifadə olunur.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi. Təklif olunan iş sistemi Sum-

qayıt Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dillər Universitetində və Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Quba filialında tətbiq edilmişdir. Dissertasiyada nəzərdən keçirilən problemlə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının məsləhət bildiyi jurnallarda 8 və xarici ölkədə 1 məqalə nəşr olunmuşdur. İddiaçı, həmçinin Beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzələrlə çıxış etmiş məruzələrin tezisləri (10 tezis) nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, iddiaçı “Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri” monoqrafiyasının (Bakı: Mütərcim. 2011) “Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması ali təhsilin səmərəli idarə olunmasının vasitəsi kimi” fəslini (s. 241-255) və “Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar” monoqrafiyasının (Bakı: Mütərcim. 2012) “Təlim prosesində tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması sahəsində müəllimin rolu” fəslini yazmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya girişdən, 9 yarımfəsli özündə birləşdirən iki fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqatın aktuallığı əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsədi, elmi fərziyyəsi, vəzifələri və metodoloji əsası açıqlanır, həmçinin istifadə olunmuş tədqiqat metodları, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, nəticələri barədə yığcam məlumat verilir.

Dissertasiyanın **birinci fəsl** **“Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının nəzəri məsələləri”** adlanır. Bu fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. **“Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması üzrə işin məzmunu, məqsəd və vəzifələri”** adlı birinci yarımfəsildə göstərilir ki, humanist cəmiyyəti şəxsiyyətin tolerantlıq səviyyəsini inkişaf etdirməklə formalaşdırmaq mümkündür. Tələbəlik illərində təşəkkül tapan tolerantlıq sosisumda gərginliyin azaldılmasının mühüm şərtidir. O, mədəni dialoqun aparılmasının müvəffəqiyyətini təmin edən və müxtəlif sosial-mədəni qruplarla, yaxud onların nümayəndələri ilə mədəniyyətlərarası münasibətlərdən qaçmağın müvəffəqiyyətini təmin edən əxlaqi keyfiyyət kimi müəyyən olunur.

İnsanlar zahirən fərqli olduqları kimi daxilən də duyğuda, düşüncədə, inancda, demək olar ki, hər sahədə bir-birindən fərqlənirlər. Bu fərqləri aradan qaldıraraq, bir insan tipi formalaşdırmaq mümkün deyildir. Bunun əvəzində müxtəliflikləri nəzərə alıb, onları münasibətə cəlb etmədən, bir yerdə yaşamaq yollarını araşdırmaq lazımdır. Daha açıq deyilsə,

iki yol var: ya biri-birimizlə münaqişəli vəziyyətlərdə olmalı, dava, müharibə etməliyik, ya da bir-birimizi başa düşməli, biri-birimizi qəbul etməli və uyğunlaşmalıyıq. Tolerantlıq bu uyğunlaşma yolunu seçmək bacarığıdır.

Tədqiqatçılar arasında “tolerantlıq” termininin elmə gətirilməsi barəsində fikir ayrılığı vardır. Belə ki M.A. Semaşko qeyd edirdi ki, ilk dəfə “tolerantlıq” anlayışını elmə XVIII əsrdə fransız filosofu, iqtisadçı və siyasi xadim Antuan Lui Klod Destyud de Trasi gətirmişdir. N.Q. Kapustinin qənaətinə, “tolerantlıq” termini 1953-cü ildə ingilis immunoqo Piter Brayan Medavar tərəfindən orqanizmin immun sisteminin köçürülmüş yad toxumalara “düzümlüyünü” göstərmək üçün daxil edilmişdir. Müəllifin fikrincə, tolerantlıq ya tam ola bilər və ya immun cavabının bir formasıdır.

Daha sonralar “tolerantlıq” anlayışı sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsinə aid edildi. İndiki zamanda isə psixologiya, sosiologiya, politologiya, konfliktologiya və pedaqogikada da istifadə olunur.

Müasir dövrdə elmin ayrı-ayrı sahələrində “tolerantlıq” anlayışının şərhində müxtəlif yanaşmalar formalaşmışdır. Mövcud ədəbiyyatda daha çox iki terminə rast gəlinir: “düzümlülük” və “tolerantlıq”.

Dissertasiyada istər C. Lokkun, istərsə də K. Şefstberi, A. Kollinz, Volter, Monteskye, İ. Kant, L. Feyerbax və başqalarının tolerantlıq, tolerant təfəkkür, tolerant şüur, tolerant davranış və tolerant şəxslə bağlı fikirləri ilə ətraflı tanış olmaq mümkündür.

Tolerantlıq – latıncadan tərcümədə “düzüm, dözmək, düzümlülük, tab gətirmək, səbirli, hövsələli, təmkinli olmaq, fikir verməmək, göz yummaq» mənalarını verir. Fəqət “düzümlülük” və s. bu kimi sözlər real vəziyyət barədə düzgün təsəvvür yaratmır.

Tolerantlıq müxtəlif dillərdə müxtəlif mənaları verir. Belə ki ingilis dilində - düzümlü, iltifatlı olmağa hazır olmaq; fransız dilində - başqa fikrə münasibət, ispan dilində - öz ideyalarından və yaxud rəylərindən daha yaxşı olanları etiraf etmək qabiliyyəti; çin dilində - başqalarına münasibətdə xeyirxah olmaq; ərəb dilində - bağışlama, yumşaqıq, rəhmdillik, hövsələ; rus dilində - nəyə isə yaxud kimə isə dözmək qabiliyyəti, düzümlü, səbirli, səbatlı olmaq, nəyin isə və yaxud kimin isə mövcudluğu ilə razılaşmağı bacarmaq qabiliyyəti deməkdir. Tolerantlıq irqçiliyi, ksenofobiyanı, dini düzümsüzlüyü, terror və ekstremizmi rədd edir.

M.S.Matkovski tolerantlığın aşağıdakı əsas sahələrini qeyd edir: gender tolerantlığı; yaş tolerantlığı; təhsil tolerantlığı; millətlərarası tolerantlıq; irqi tolerantlıq; dini tolerantlıq; coğrafi tolerantlıq; fizioloji tolerantlıq; siyasi tolerantlıq seksual yönəlmə tolerantlığı; dilənçilərə, narkomanlara,

alkoqollara, məhbuslara və b. münasibət üzrə tolerantlıq; sosial-iqtisadi tolerantlıq.

M.S.Matkovski tolerantlığın əsas sahələrini düzgün müəyyən-ləşdirmiş və onların mahiyyətini açmışdır. Lakin nədənsə şəxsiyyətlərarası tolerantlığı və pedaqoji tolerantlığı qeyd etməyi unutmuşdur. Şəxsiyyətlə-rlərarası tolerantlıqdan və pedaqoji tolerantlıqdan başqa, həmin sahələrə bəzi başqa əlavələr də oluna bilər. Onları göstərək: şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə tolerantlıq; pedaqoji tolerantlıq; öz-özünə münasibətdə tole- rantlıq; sevdiyi oğlana (qıza) münasibətdə tolerantlıq; yoldaşlıq və dostluq münasibətlərində tolerantlıq; oğlanlar və qızlar arasındakı münasibətlərdə tolerantlıq; ailə münasibətlərində tolerantlıq; öz xalqının ənənələrinə münasibətdə tolerantlıq; mədəniyyətlərarası tolerantlıq; gündəlik rastlaşdığı, lakin tanımadığı şəxslərə münasibətdə tolerantlıq; tələbə yoldaşlarına münasibətdə tolerantlıq; dövlətlərarası münasibətlərdə tolerantlıq; beynəlxalq münasibətlərdə tolerantlıq; rəhbər işçi və təbə işçi arasındakı münasi- bətlərdə tolerantlıq və s.

Dissertasiyada tolerantlığın sadalanan hər bir forması üzərində ətraflı dayanılır.

Tolerantlığın əsasını idraki, emosional və davranış komponent təşkil edir. Dissertasiyada bu komponentlərin hər birinin mahiyyəti açılır.

Tolerantlıq aşağıdakı *şərtlər* daxilində müvəffəqiyyətlə formalaş-dırıla bilər:

- 1) Tələbələrin öz xalqının ənənələri, mədəniyyəti və tarixi ilə tanış edilməsi;
- 2) Təlimin tərbiyəvi funksiyasını yerinə yetirən müəllimlərin pedaqoji mədəniyyəti;
- 3) Beynəlxalq, milli, dini peşəkar cəmiyyətlər tərəfindən təzyiqin olmaması.

Tolerantlığın və intolerantlığın meyarlarını bilmək tələbələrin tole- rantlıq-intolerantlıq səviyyələrini diaqnozlaşdırmağa, ali məktəb tələbə-lərində tolerantlığın tərbiyə olunmasının məqsəd və vəzifələrini forma-laşdırmağa, məzmunu və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyatda “tolerantlıq” anlayışı ilə yanaşı məzmunca onun əksi olan ”intolerantlıq” anlayışı da işlənir. Dissertasiyada intolerantlığın əlamətləri və tolerantlığa alimlərin verdikləri təriflərlə yaxından tanış olmaq mümkündür.

Fəslin ikinci yarımfəslə *“Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırıl-masının nəzəri-metodoloji əsasları”* adlanır.

Tolerantlıq ideyalarının meydana gəlməsinin əsasında 1948-ci il

İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin qəbul edilməsi dayanır. Bəyannamə qəbul olunduqdan sonra tolerantlıqla bağlı bir sıra aktlar və bəyannamələr həyata vəsiqə aldı. 1993-cü il oktyabrın 8-9-da Vyanada Avropa Şurasının üzv dövlətlərinin dövlət və hökumət başçıların Zirvə toplantısı keçirildi. Zirvə toplantısında irqçiliyin yüksəlişi, əcnəbilərə münasibətdə qərəzli mövqe və dözümsüzlük, antisemitizm mühitinin inkişafı, mühacirlərə və mühacir mənşəli şəxslərə qarşı zorakılığın artması ilə əlaqədar ciddi ittihamlar irəli sürüldü. Bu kimi hallarla mübarizə məqsədilə “Fəaliyyət planı” hazırlandı və qəbul edildi.

Tolerantlıqla bağlı 1995-ci il noyabrın 16-da YUNESKO Baş Konfransının keçirdiyi 28-ci sessiyada tolerantlıq prinsiplərini özündə əks etdirən bəyannamə qəbul olundu. Bu sessiyada tolerantlıq anlayışına aydınlıq gətirilmişdir. Sessiyanın qəbul etdiyi Bəyannamədə tolerantlıq anlayışının mahiyyəti aydınlaşdırılır. Həmin təriflə dissertasiyada tanış olmaq mümkündür.

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının qarşısında aşağıdakı əsas *məqsədlər* dayanır:

1. Tələbələrdə öz şəxsiyyətinə dəyərli münasibətin formalaşdırılması, kommunikativ fəaliyyət vasitəsilə onun yaradıcı fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi;

2. Əməkdaşlıq əsasında və tolerant şəxsiyyət olmaqda ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətləri qurmağa hazırlığın olması.

Həmin məqsədə çatmaq üçün bir sıra vəzifələrin reallaşması vacibdir:

1. Tələbənin özünü yaradıcı ifadə etməsi;

2. Təlim prosesində tələbə şəxsiyyətinin özünürealizə etməsi məqsədilə şərait yaratmaq;

3. Tələbə qrupunda gənclərin möhkəm tellərlə bir-birinə bağlanmasına nail olmaq, onları etibarlılıq, qarşılıqlı yardım və bir-birinə hörmət əsasında birləşdirmək.

4. Tələbləri ümumbəşəri dəyərlərlə, mədəniyyətlərlə tanış etmək;

5. Ailəyə qayğı hissi yaratmaq, ailə ənənələrinin qorunub saxlanmasına nail olmaq.

Tolerantlığın *struktur məzmununa* aşağıdakı komponentlər daxildir:

- 1) özünüqiymətləndirmə; 2) özünüdərkətmə; 3) özünüənzim; 4) özünütəyin.

Tolerantlıq anlayışına bəzi yanaşmalar var. Buraya daxildir: *fəlsəfi yanaşma; sosioloji yanaşma; siyasi yanaşma; pedaqoji yanaşma; psixoloji yanaşma.*

Bu yanaşmaların hər birinə dissertasiyada geniş şəkildə aydınlıq gətirilmişdir.

Erməni separatizminin ideoloqları hər vaxtlə Qərbi aləmində və Rusiyada belə təsəvvür yaratmağa çalışırlar ki, güya Azərbaycandan "İslam təhlükəsi" gözlənilir. Bu kimi hərəkətlər təbii ki, dinlərarası dialoqun möhkəmlənməsinə maneçilik törədir. Belə münasibət nəticəsində minlərlə azərbaycanlı öldürülmüş və bir milyondan çox soydaşımız yurd-yuvalarından didərgin düşmüşdür.

Tolerantlıq Şərq mədəniyyətində geniş kök salmış hadisədir. O, qədimdən Şərq aləmində bir əxlaq, mənafeviyyat məsələsi kimi önəmli yer tutmuşdur. Bu gün bu məsələyə hüquqi baxımdan yanaşılır. Düzümlü davranış tərzii cəmiyyətin cəhd göstərdiyi mühüm nailiyyət, tolerant münasibət isə onun açarındır. O ölkədə ki, düzümlülük münasibəti möhkəm deyildir, təbii düzümsüzlük davranışı bərqərar olacaqdır. Nəticədə onların mədəniyyəti də, ünsiyyəti də insanlarda düzümsüzlük davranış tərzinin formalaşmasına şərait yaradacaqdır. Bütün təcrübə həmin davranışlar nəticəsində heçə çıxacaqdır.

Ölkəmizdə zəngin tolerantlıq ənənəsi mövcuddur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Bakı 2009-cu ildə, Naxçıvan isə 2018-ci ildə İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilmişdir.

Azərbaycanda tolerantlığın möhkəmləndirilməsində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rolu böyükdür. Hazırda bu siyasəti Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Ölkəmizdə tolerantlıq dövlət siyasətinin üzvi tərkib hissəsi hesab olunur. Məhz buna görə də Azərbaycanda bu istiqamətdə bir sıra beynəlxalq tədbirlər özünə yer alır. Ali məktəb tələbələri ilə məqsədyönlü, sistemli və fasiləsiz işlərin aparılması tolerant, fəqət lazım gələndə, şərait tələb edəndə, öz mövqeyini ortaya qoya bilən mübariz gənclərin yetişməsinə imkan verir.

Fəslin *“Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının pedaqoji şərtləri və texnologiyaları”* adlanan üçüncü yarım-fəslində diqqətə çatdırılan məsələlər bunlardır: Müasir mərhələdə tolerantlıq problemi son dərəcə aktuallıq daşıyır. Bu aktuallığı səciyyələndirən bir sıra şərtlər vardır. İlk növbədə ümumi mövcudluq və sərbəst inkişaf üçün vacib sayılan dəyərlər və prinsiplər irəli sürülür (qeyri zorakılığın etika və strategiyası, digər və yabançı mövqelərə düzümlülük ideyası, dialoqa və özünüdərk etmə dəyərlərinə, mədəniyyətinə, ideyalarına düzümlülük, qarşılıqlı güzəştəgetmə üçün yolların axtarılması və s. buraya daxildir).

Tolerantlıq insan hüquqları və vicdanla əlaqədar olan bir məsələdir, vətəndaşların azadlıqlarının və hüquqlarının təsdiqi, plüralizm və demok-

ratiya əsas götürülməklə təşəkkül tapır. Tolerantlıq – insan şəxsiyyətinin sosial kamilliyinin təzahürüdür.

2003-cü il tolerantlıq ili elan olunmuşdu. Bu, dünyada baş verən etniklərarası, dini münəqişələr, irqi ayrı-seçkilərlə şərtlənirdi. Tolerantlıq problemini tərbiyə problemi kimi nəzərdən keçirmək mümkündür.

«Əməkdaşlıq» və «tolerantlıq» pedaqogikasız müasir məktəbdə hər hansı dəyişiklikləri aparmaq qeyri-mümkündür.

İnsani münasibətlərdə tolerantlığın tərbiyə olunması, tolerantlıq mentalitetinin formalaşdırılması XXI əsr təhsilinin önəmli strateji məsələlərindəndir. Bu tələbin yerinə yetirilməsini həm orta ümumtəhsil, həm də ali peşə təhsili mühitində köklü dəyişikliklər olmadan, təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Azərbaycan 2011-ci il aprelin 7-dən 9-dək Bakıda keçirilən möhtəşəm beynəlxalq tədbirə - Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna ev sahibliyi etdi. Dünyanın 20 ölkəsindən 435 qonağın iştirak etdiyi bu Forumda mədəniyyətlərarası dialoqun tolerantlığın bərqərar olması üçün ən başlıca şərt olması vurğulanır.

Tələbələrdə tolerant şüurun, tolerant düşüncənin və tolerant təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, bu əsasda tolerant davranışın və tolerant mövqeyin formalaşdırılması texnologiyalarından fəal şəkildə faydalanmaq lazım gəlir. Mövcud tərbiyə və təlim texnologiyaları tolerantlığın formalaşdırılması zamanı da tətbiq oluna bilər.

Fəslin dördüncü yarımfəslə *“Tələbələrdə tolerantlıq şüurunun inkişaf etdirilməsinin psixoloji məsələləri”* adlanır. Bu yarımfəsildə diqqət yetirilən məsələlər aşağıdakılardır: tolerantlıq fəal mənəvi mövqeyi və psixoloji hazırlığı müəyyən edən mənəvi keyfiyyətdir. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması psixologiya elmində xüsusi aktualıq daşıyan insanların bir-birini qavraması və anlaması problemi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Tələbələrin qarşılıqlı münasibətləri gənc oğlan və qızların bir-birini, başqa insanları, başqa millətlərdən, etnoslardan, başqa irqdən, başqa cinsdən olan şəxsləri qavraması və anlaması prosesində inkişaf edərək formalaşır. Ünsiyyət ayrı-ayrı adamların, tələbələrin bir-birini qavraması nəticəsində baş tutur.

Hazırda respublikamız dünyanın ən demokratik dövlətlərinə belə nümunə göstərəcək tolerantlıq diyarıdır. Azərbaycanda tolerantlıq islam dəyərlərindən ilham alıb, inam və etibara, qarşılıqlı anlama və hörmətə, faydalı ünsiyyət və möhkəm əməkdaşlığa əsaslanır.

Tələbələrdə tolerantlığın səmərəli şəkildə tərbiyə olunması aşağıdakı *psixoloji şərtlər kompleksinin* həyata keçirilməsini tələb edir:

- müəllimin tələbələrə tolerant münasibəti;
 - tələbələrin qarşısına yaradıcı vəzifələr qoymaq;
 - kollektiv yaradıcı işlərin elə həcmdə və məzmununda yerinə yetirilməsi təşkil olunmalıdır ki, nailiyyətin qazanılma ehtimalı fərdi işlə müqayisədə kollektiv işdə daha çox olsun;
 - qrupda yerinə yetirilən işlərə görə tələbələrdən məsuliyyətin tələb edilməsi;
 - birgə işin səmərəli təşkili qaydalarının tələbələrə öyrədilməsi (planları müzakirə etmək və razılaşdırmaq, ədalətli proseduralardan və obyektiv meyarlardan yararlanmaq) və s.
- Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması üçün vacibdir:
- tolerantlığın əsasında dayanan psixoloji cəhətləri (fəallıq və məqsədyönlülük; öz üzərinə məsuliyyət götürməyə hazır olmaq) aydın təsəvvür etmək;
 - insanları qavramaq;
 - qarşılıqlı fəaliyyət situasiyalarının kompleks qavranılması;
 - bu işin idraki məzmununun (informasiya) emosional məzmunla köçürülmə mexanizmini aydın təsəvvürə gətirmək;
 - əhəmiyyətli və müstəqil dəyər kimi insanların qarşılıqlı münasibətlərinin normal axarda olmasına kömək göstərmək;
 - şəxsiyyətin və davranışın fərqləndirmək və qiymətləndirmək;
 - təfəkkürün yaradıcılığı, çevikliyi, kommunikativ səriştəlilik.
 - fəaliyyətin və cari psixoloji vəziyyətlərin təhlili;
 - tolerantlığın göstəricilərinin diqqət mərkəzində saxlanması. Həmin göstəricilərə aiddir:
 - prososial istiqamət, uğurlu sosial adaptasiya, mühitlə fəal yaradıcı qarşılıqlı fəaliyyətə qabillik və s.

I fəslin “**Problem baxımından elmi-nəzəri və metodik ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili**” adlanan beşinci yarımfəslində göstərilir: tolerantlığın formalaşdırılmasına həsr olunmuş əsərlər, kitab və kitabçalar, dissertasiyalar və məqalələr müxtəlif yaş dövrlərini və problemin müxtəlif tərəflərini özündə birləşdirir. Belə ki, İ.V. Klyuçnik müasir şəraitdə gənclər də Q.Q. Maslova ümumiyyətlə şəxsiyyətdə; Q.M. Şelamova - peşə liseyi şagirdlərində; O.İ. Yudina, O.İ. Pançenko, Q.E. Kontrov, - yeniyetmələrdə; E.A. İlinskaya – böyük məktəbəqədər yaşlı; X.X. Tilova, O.B. Skuratova, V.V. Boqdanova, O.A. Spitsina, O.İ. Kruşelnitskaya – kiçik yaşlı məktəblilərdə; O.V. Orlova, O.V. Tsirul, E.L. Pastuxova və A.A. Poqodina – ümumiyyətlə, şagirdlərdə; L.M. İvanova, İ.V. Mirotvorskaya, O.A. Maslovets, N.A. Valeyeva – yuxarı sinif şagirdlərində; O.S. Pavlova,

P.F. Komoqorov, N.O. Lipatova, L.A. Filyanina, E.V. Rıbak, V.A. Panina, S.R. Musifullin, M.A. Mannanova, T.A. Qubareva, O.V. Jelnoviç, O.S. Baturina, N.Y. Kudziyeva, M.A. Perepelitsina, N.F. Komoqorov, V.A. Panina, S.N. Tolstikova – ali məktəb tələbələrində; N.V. Kukuşkin, İ.İ. Yepişeva, Q.D. Doroxova, Q.M. Şelamova – orta ixtisas məktəbi tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması məsələlərini araşdırmışlar.

Tədqiqatçılar müxtəlif yaş qruplarına aid olan şəxslərdə, o cümlədən şagird və tələbələrdə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tolerantlığı formalaşdırarkən müxtəlif vasitələrin köməyindən bəhrələnmişlər. Belə ki, E.A. İlinskaya – sosial-mədəni fəaliyyətin; Q.E. Kontrov isə, uşaq ictimai birliklərinin rolunu; Q.M. Şelamova – problemin pedaqoji əsaslarını diqqət mərkəzinə gətirmiş; Q.Q. Maslova tolerantlığı şəxsiyyətin inkişafı amili; S.A. Pañçenko tolerantlığın inkişaf etdirilməsini yeniyetmələrdə psixi sağlamlığın təmin olunma şərti; O.V. Tsirul şəxsiyyətin sosiallaşması kimi nəzərdən keçirmiş; O.İ. Yudina – etnik; N.O. Lipatova və M.A. Perepelitsina – pedaqoji tolerantlığı tədqiqat obyektini kimi seçmişdir. O.B. Skuratova təsviri incəsənətin öyrənilməsi prosesində etniklərarası tolerantlığın tərbiyə olunmasından bəhs etmiş; O.A. Spitsina tolerantlığın koqnitiv və davranış xarakterli komponentlərinin formalaşdırılmasının psixoloji əsaslarını işləmiş; O.İ. Kruşelnitskaya problemin psixoloji şərtləri üzərində dayanmış; İ.V. Mirotvorskaya hüquqi təhsil prosesində tolerantlığın aşılmasını zəruri hesab etmişdir. O.A. Maslovets xarici dili; L.A. Filyanina – ruhi (dini) musiqini vasitə kimi götürmüş; M.A. Mannanova tələbələrdə mədəniyyətlərarası tolerantlığın formalaşdırılmasında linqvistik təhsilin roluna diqqət yetirmişdir. T.A. Qubareva tələbələrdə tolerant ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyə olunmasını; Q.D. Doroxova tolerant davranışın; V.A. Panina – tolerant mövqeyin; O.S. Baturina şəxsiyyətlərarası tolerantlığın formalaşdırılmasını tədqiqata cəlb etmişdir.

Dissertasiyanın II fəslə **“Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının təcrübə məsələləri”** adlanır. Fəslin birinci yarımfəslində (**“Tələbə gənclərdə tolerant şüur və düşüncənin, tolerant davranış təcrübəsinin formalaşdırılması”**) “tolerant şüur”, “tolerant düşüncə”, “tolerant davranış təcrübəsi” anlayışlarından, tələbələrdə tolerant şüur və düşüncənin, tolerant davranış təcrübəsinin formalaşdırılması məsələlərindən danışmadan əvvəl “şüur”, “düşüncə”, “davranış” anlayışlarına münasibət bildirilir. Bu yarım-fəslə diqqət mərkəzinə gətirilən məsələlər bunlardır: tolerantlığın əsasında tolerant şüur dayanır. “Şüur”, “inikas”, “ideal”, “təfəkkür” anlayışları vasitəsilə “tolerant şüur” anlayışının tədqiqi tolerant şüurun mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə imkan vermişdir. “Tolerant şüur” dedikdə, hörmət, dün-

yamızın mədəniyyətinin zəngin rəngarəngliyinin, özünüifadə formalarının və insan fərdiyyətinin təzahürü üsulları əsasında obyektiv gerçəkliyin emosional-iradi və hissi-məhsuldar inikasında öz ifadəsini tapan funksional beynin xassələri başa düşülür.

Tələbələrdə tolerant davranışın formalaşdırılması modelinə əsaslanaraq, üç qrup metodların üzərində dayanmaq mümkündür:

- 1) şüur səviyyəsində davranışın formalaşdırılması metodları;
- 2) fəaliyyətin təşkili və tolerant davranış təcrübəsinin formalaşdırılması metodları;
- 3) şüur səviyyəsində davranışın stimullaşdırılması metodları.

Tələbələrdə tolerant mövqeyin yaradılması, onların tolerant şəxslər kimi yetişməsi üçün gənclərin şüuruna təsir göstərməli, tolerant düşüncəsi təşəkkül tapmalıdır ki, tolerant davranış təcrübəsinə yiyələnə bilsinlər. Odur ki, ilk növbədə tolerantlığın ayrı-ayrı təzahürləri və növləri barədə tələbə oğlan və qızlarda aydın təsəvvür formalaşdırılmalıdır. Buraya daxildir: *şəxsiyyətlərarası tolerantlığın; etnik tolerantlığın; dini tolerantlığın; pedaqoji tolerantlığın; ailə münasibətlərində tolerantlığın; yoldaşlıq və dostluq münasibətlərində tolerantlığın; sevnələr arasındakı münasibətlərdə tolerantlığın; rəhbər və təbə işi arasındakı münasibətlərdə tolerantlığın, dövlətlərarası tolerantlığın və s. formalaşdırılması*. Dissertasiyada həmin məsələlərin üzərində müfəssəl dayanılır.

Bu yarınfəsildə nəzərdən keçirilən məsələlərlə bağlı belə qənaət hasil olmuşdur: tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması işi tolerantlığın ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə aparıldıqda səmərəli göstəricilərə nail olmaq mümkündür.

Fəslin ikinci yarımsəsində (*“Təlim prosesində tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması”*) dissertasiyada nəzərdən keçirilən problem baxımından Azərbaycan tarixi, orta əsrlər tarixi, insan və cəmiyyət, ədəbiyyat, pedaqogika və psixologiya fənlərinin imkanlar üzərində dayanılır:

Təlim prosesində tələbələrdə tolerant şüurun, tolerant təfəkkürün, tolerant davranışın formalaşdırılması, tolerantlığın ayrı-ayrı növləri barədə məlumatlılıq dərəcələrini və təsəvvürlərini genişləndirmək və bu əsasda onlarda şəxsiyyətlərarası tolerantlığa, dini tolerantlığa, etnik tolerantlığa, pedaqoji tolerantlığa, yaş tolerantlığına, irqi tolerantlığa və s. tələbat yaratmaq üçün təlim motivləri özünəməxsus rol oynayır. Mühazirə və seminar məşğələlərində tələbələrin şüurluluğu və fəallığı başqa şəxslərlə münasibətə istiqamət alırsa, sosial motivlər diqqət mərkəzinə gətirilir.

Tədqiqatda pedaqoji fakültə, həmçinin filologiya və tarix fakültələrinin materialları üzərində dayanılmışdır.

“Demokratik cəmiyyətdə tolerantlıq” yarım-mövzusunda tolerantlıq tərbiyəsinin başlıca vasitələrinə də münasibət bildirilir.

Hazırda mühüm əhəmiyyət daşıyan problemlərdən biri də dövlətlərarası münasibətlərdə tolerantlığın nümayiş etdirilməsidir. Bu məsələ nəzərdən keçirilərkən tarix fənni üzrə mühazirə və seminar məşğələlərində Ermənistan-Azərbaycan, Rusiya-Çexistan, Rusiya-Əfqanıstan, Amerika-Əfqanıstan, Amerika-İraq, Amerika-Liviya, Rusiya-Gürcüstan münasibətləri diqqət mərkəzinə gətirilir.

Azərbaycan tarixi ali məktəb kursu üzrə bir neçə əsr əvvələ ekskurs edilir. “Qaraqoyunlu dövləti” və “Ağqoyunlu dövləti” mövzularının materialları üzərində iş gedir.

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasında Orta əsrlər tarixinin də özünəməxsus rolu vardır. Müəllim bu ali məktəb kursunun imkanlarından istifadə edərək gənc oğlan və qızlarda dini tolerantlığın tərbiyə olunmasına çalışır.

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması baxımından psixologiya fənni də zəngin material verir. Bu baxımdan fənni əhatə edən “İctimai münasibətlər və şəxsiyyət”, “Şəxsiyyət və fəaliyyət”, “Tələbatlar”, “Motivlər”, “İnsanların bir-birini qavraması və anlaması”, “Mənlik şüuru”, “Özünü qiymətləndirmə və iddia səviyyəsi”, “Şəxsiyyətin inkişafında ünsiyyətin və qarşılıqlı münasibətin rolu”, “Davranışın dinamik xarakteristikası”, “İnsanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət”, “Ailədə psixoloji uyğunlaşma”, “Ailədaxili münaqişələr, böhranlar və onların aradan qaldırılması”, “Ailədaxili ünsiyyət” və s. bu kimi mövzular səciyyəvidir. Tələbələr öyrənirlər ki, ailədaxili ixtilaflar mənbəyinə, məzmununa və formasına görə müxtəlif olur. Ailə həyatında onlardan bəziləri ilə rastlaşmaq olur.

“Ailədaxili münaqişələr, böhranlar və onların aradan qaldırılması” mövzusu öyrənilərkən Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Quba filialında seminar məşğələsində tələbə oğlan və qızların müstəqil fikir yürütmələri üçün zəruri şərait yaradılmışdı. Onlar ailə münaqişələrinin, boşanmaların əsas səbəblərini qeyd etməyə çalışmışlar.

Daha sonra müəllim tələbələrlə birlikdə ailədə münaqişə şəraitinin aradan qaldırılması yolları üzərində dayanmışlar. Onların yekdil rəyi belə olmuşdur ki, bu sahədə tolerantlıq göstərmək, tez özündən çıxmaq, hövsələli, səbirli, təmkinli olmaq, soyuq başla hadisələri saf-çürük etmək ixtilafların aradan qaldırılmasına imkan verir.

Tədqiqatdan görünür ki, təlim prosesində tələbələrin belə canlı müzakirələrə cəlb edilməsi həm onların fəallığını, həm idrak müstəqilliyini, idraki yaradıcılığını artırır, həm də tolerant şüurunu zənginləşdirir, tolerant

təfəkkürünü inkişaf etdirir. Nəticədə tolerant təcrübəyə nail olunur.

II fəslin üçüncü yarımfasli ***“Auditoriyadankənar tədbirlər prosesində tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması”*** adlanır. Bu yarımfəsildə diqqətə çatdırılan məsələlər bunlardır: Ali məktəbdə auditoriyadankənar işin bir sıra formalarına müraciət edilir: söhbətlər, müzakirə və diskussiyalar, disputlar, görüşlər, axşamlar (tematik, ədəbi-bədii, bu və ya digər fənnə aid və s.), ekskursiya və yürüşlər, kinofilmlərə, teatr tamaşalarına, sərgilərə baxışlar, müsabiqələr, dəyirmi masa ətrafında fikir mübadiləsi, “Şən və hazırcavablar klubu”nun çıxışları, tarixi günlərə - Respublika gününə, Müstəqillik gününə, ümummilli lider Heydər Əliyevin ildönümünə, Ordu gününə, Novruz bayramına, Yeni ilə, həmçinin Qara yanvarı və azərbaycanlıların soyqırımını anım gününə həsr olunmuş tədbirlər və s.

İş formalarının rəngarəngliyi diqqət mərkəzində dayanırdı. Belə ki, məsələn, “Müəllim-tələbə münasibətlərində tolerantlıq. Kim tolerantlıq nümayiş etdirməlidir?” mövzusunda – disput; “Sevənlərin qarşılıqlı münasibətlərində tolerantlıq” mövzusunda – dəyirmi masa; “Səbir kasası daşanda...” mövzusunda – diskussiya; “Tolerant şəxs: o kimdir?” və “Tolerantlığın dərəcəsi” mövzularında – söhbətlər və s. təşkil olunmuşdu.

Eksperimentdə iştirak edən qruplar üzrə auditoriyadankənar tədbirlər təşkil edilərkən və tolerantlıq, səbir, hövsələ, dözümlülük və s. bu kimi məsələlərə aid məlumatların diqqət mərkəzinə gətirilməsi iki şəkildə həyata keçirilirdi:

a) tədbir (söhbət, mühazirə, disput, müzakirə və s.) bilavasitə tolerantlığa həsr edilirdi (məsələn, “Şəxsiyyətlərarası tolerantlıq. O nədə təzahür edir?”);

b) tədbir hər hansı bir problemə həsr olunurdu. Həmin məsələlər söhbət, müzakirə və disputda, görüşdə, dəyirmi masada nəzərdən keçirilərkən həm də qarşılıqlı şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və s. tolerantlıq məsələləri yada salınır, dahilərin fikirlərindən, həyatdan, özünü-tərbiyə təcrübəsindən nümunələr gətirilirdi. və s.

Eksperimental qruplarda auditoriyadankənar tədbirlər tədbir xatirinə keçirilmir, həm də əsas məsələ tədbirinin sayının çox olması deyildi. Diqqət ona yönəldilirdi ki, tədbirlər səmərəli təsir göstərsin, tələbələrdə tolerant şüuru, tolerant düşüncəni, tolerant təfəkkürü inkişaf etdirdisən ki, son nəticədə gəncləri tolerant davranış təcrübəsinə yiyələndirmək mümkün olsun.

II fəslin dördüncü yarımfəslində (***“Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının səmərəlilik göstəriciləri”***) eksperimentin təşkili, aparılması və nəticələri barədə məlumat verilir.

Eksperimental qruplarda məqsədyönlü, fasiləsiz, mütəşəkkil və sistemli işlər təşkil olunur, zəruri hallarda bu qrupların müəllimləri ilə məsləhətləşmələr aparılırdı. Göstərdiyimiz kömək eksperimental qrup tələbələrində tolerantlığın inkişafına, son nəticədə onların tolerant şüur, tolerant düşüncə, tolerant təfəkkür və tolerant davranış təcrübəsi qazanmalarına istiqamətlənirdi. Müntəzəm şəkildə mühazirə və seminar məşğələləri, auditoriyadankənar tədbirlər müşahidə olunur, müəllimlər və tələbələrlə söhbətlər, sorğular aparılır, müsahibələr keçirilirdi.

Dəyişiklikləri izləmək mümkün olsun deyə, eksperimentin ilkin mərhələsində ali məktəb müəllimlərinə verdiyimiz suallarla bir daha eksperimental və kontrol qrupların müəllimlərinə müraciət olundu. Nəticələrlə cədvəl 1-də tanış olmaq mümkündür.

Cədvəldən göründüyü kimi, eksperimental qrup müəllimləri arasında aparılmış məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl iş nəticəsində göstəricilər kontrol qrup müəllimləri ilə müqayisədə hiss olunacaq dərəcədə artmışdır.

Belə ki, birinci suala (“Tolerantlıq” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?”) eksperimental qrupun 21 müəllimindən 13 nəfəri – yüksək; 7 nəfəri – orta və yalnız 1 nəfəri aşağı səviyyədə cavab vermişdirsə; kontrol qrupun müəllimlərinin 9 nəfərindən – yüksək; 8 nəfərindən – orta və 4 nəfərindən – aşağı səviyyəli cavab alınmışdır.

Dördüncü suala (“Tolerant şüura nələr daxildir?”) eksperimental qrup müəllimlərinin 9 nəfəri – yüksək, 9 nəfəri – orta, 3 nəfəri – zəif; kontrol qrup müəllimlərindən 7 nəfəri – yüksək, 12 nəfəri – orta, 3 nəfəri – zəif cavab vermişdir.

“Pedaqoji tolerantlıq nə deməkdir?” sualına cavablarla tanış olaq. Eksperimental qrupda: yüksək – 11, orta – 9, zəif – 1 nəfərdə; kontrol qrupda: yüksək – 8, orta – 9, zəif – 4 nəfərdə.

Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması sahəsində ali məktəb müəllimlərinin fəaliyyətinin səviyyəsini əks etdirən göstəricilər

Cədvəl 1

Sıra №	Bizi maraqlandıran məsələlər	Səviyyələr					
		Yüksək (nəfərlə) (%)		Orta (nəfərlə) (%)		Aşağı (nəfərlə) (%)	
		Eks.	Kontr.	Eks.	Kontr.	Eks.	Kontr.
1.	“Tolerantlıq” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?	13 61,9	9 42,8	7 33,3	8 38,1	1 4,8	4 19,1
2.	Etnik tolerantlıq nə deməkdir?	10 47,6	7 33,3	9 42,9	11 52,4	2 9,5	3 14,3
3.	Şəxsiyyətlərarası tolerantlığı necə başa düşmək lazımdır?	11 52,4	8 38,1	10 47,6	9 42,8	0	4 19,1
4.	Tolerant şüura nələr daxildir?	9 42,9	7 33,3	10 47,6	11 52,4	2 9,5	3 14,3
5.	Tolerant düşüncə dedikdə bunu necə başa düşmək olar?	10 47,6	8 38,1	10 47,6	11 52,4	1 4,8	2 9,5
6.	Tolerant təfəkkür dedikdə, nə başa düşülməlidir?	12 57,1	7 33,3	8 38,1	10 47,6	1 4,8	4 19,1
7.	Tolerantlığın meyarları kimi nələr götürülə bilər?	10 47,6	7 33,3	7 33,3	9 42,9	4 19,1	5 23,8
8.	Tolerant davranış təcrübəsi dedikdə, nə başa düşülür?	11 52,4	8 38,1	10 47,6	10 47,6	-	3 14,3
9.	Təhsil tolerantlığı nəyi nəzərdə tutur?	12 57,1	8 38,1	8 38,1	11 52,4	1 4,8	2 9,5
10.	Siyasi tolerantlıq nəyi nəzərdə tutur?	9 42,9	7 33,3	9 42,9	9 42,9	3 14,3	5 23,8
11.	Sosial-iqtisadi tolerantlıq nəyi nəzərdə tutur?	9 42,9	8 38	10 47,6	9 42,9	2 9,5	4 19,1
12.	Pedaqoji tolerantlıq nə deməkdir?	11 52,4	8 38	9 42,8	9 42,9	1 4,8	4 19,1

Qeyd: Sorğuya həm eksperimental, həm də kontrol qrupların hər birindən 21 müəllim cəlb edilmişdi.

Eksperimentin yoxlayıcı mərhələsində tələbələr arasında da sorğu keçirildi. Sorğunun nəticələri cədvəl 2-də öz əksini tapmışdır.

Eksperimental və kontrol qrup tələbələrinin tolerantlıq səviyyələrini əks etdirən göstəricilər

Cədvəl 2

Sıra №	Bizi maraqlandıran məsələlər	Səviyyələr					
		Yüksək (nəfərlə) (%)		Orta (nəfərlə) (%)		Aşağı (nəfərlə) (%)	
		Eks.	Kontr.	Eks.	Kontr.	Eks.	Kontr.
1	Tələbələr insan mənəviyyatını şərtləndirən amillərə hansı səviyyədə bələdlirlər?	64 57,1	47 41,6	41 36,6	49 43,4	7 6,3	17 15
2.	Tolerant şəxs olmaq hökmən lazımdır?	61 54,5	44 38,9	45 40,2	50 44,2	6 5,3	19 16,9
3.	Sizcə, intolerant olmağa dəyərmir?	39 34,8	48 42,5	51 45,5	50 44,2	22 19,7	15 13,3
4.	Hansı hallarda intolerant olmaq zəruridir?	58 51,8	51 45,1	49 43,7	51 45,1	5 4,5	11 9,8
5.	Şəxsiyyətlərarası tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	63 56,2	52 46	44 39,3	49 43,4	5 4,5	12 10,6
6.	Etnik tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	67 59,8	53 46,9	43 38,4	46 40,7	2 1,8	14 12,4
7.	Dini tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	70 62,5	57 50,4	39 34,8	40 35,4	3 2,7	16 14,2
8	Yoldaşlıq və dostluq münasibətlərindəki tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	71 63,4	60 53,1	37 33,0	35 30,9	4 3,6	18 16
9.	Ailə münasibətlərindəki tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	69 61,6	52 46	40 35,7	53 46,9	3 2,7	8 7,1
10.	Rəhbər və təbə münasibətlərində tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	65 58,0	54 47,8	41 36,6	46 40,7	6 5,4	13 11,5

11.	Oğlan-qız münasibətlərində tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	62 55,4	51 45.1	42 37,5	51 45.1	8 7,1	11 9,8
12.	Dövlətlərarası tolerantlıqla bağlı təsəvvürləri necədir?	60 53,6	49 43.4	45 40,2	49 43.4	7 6,2	15 13,2
13.	Millətlərarası dözümsüzlüyün əlamətlərinə hansı dərəcədə bələddirlər?	59 52,7	54 47,8	49 43,7	47 41,6	4 3,6	12 10,6
14.	İrqi tolerantlıq barədə məlumatları necədir?	61 54,5	52 46	47 41,9	50 44,2	4 3,6	11 9,8
15.	Cəğrafi tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	59 52,7	46 40,7	48 42,8	54 47,8	5 4,5	13 11,5
16.	Hüquqlarını, azadlıqlarını və vəzifələrini hansı səviyyədə bilirlər?	63 56,3	51 45.1	47 41,9	52 46,4	2 1,8	10 8,9
17.	Fizioloji tolerantlığa hansı səviyyədə yiyələniblər?	62 55,4	53 46,9	47 41,9	55 48,7	3 2,7	5 4,4
18.	Yaş tolerantlığına hansı səviyyədə yiyələniblər?	63 56,3	56 49,6	49 43.7	45 39,8	-	12 10,6
19.	Gender tolerantlığına hansı səviyyədə yiyələniblər?	61 54,5	54 48.2	50 44,6	48 42,4	1 0,9	11 9,8

Qeyd: Sorğuya eksperimental qruplardan 112, kontrol siniflərdən 113 tələbə oğlan və qız cəlb edilmişdir.

Cədvəllə tanışlıq göstərdi ki, tələbələrə aparılmış məqsədyönlü, sistemli, ardıcıl iş eksperimental qrupların səmərəli göstəricilərə nail olmasına imkan vermişdir.

Beləliklə, irəli sürülən fərziyyə özünü doğrultmuş, eksperimental qrupların tələbələrində tolerantlıq xeyli inkişaf etmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, sistemli, məqsədyönlü, fasiləsiz aparılan işlər tələbələrdə tolerant mövqeyi, tolerant şüur, düşüncə və təfəkkürü inkişaf etdirir, tolerant davranış üçün əsas yaradır. Nəticədə kontrol qrup tələbələri ilə müqayisədə eksperimental qrup tələbələrində dözümlülük, tolerantlıq kimi mühüm şəxsiyyət keyfiyyəti uğurla formalaşır.

Tədqiqatla bağlı aşağıdakı **nəticələrə** gəlmək mümkündür:

1. Tədqiqatımızın gedişində ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

2. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasına təsir edən daxili və xarici amillər müəyyənləşdirilmişdir.

3. Müəyyən edilmişdir ki, tələbənin tolerant mövqeyi onun tolerant şüur və düşüncəsinin, tolerant tərəkürünün inkişafına, tolerant davranışının motivasiyasına kömək göstərir.

4. Tədqiqatdan görünür ki, tələbələrə tolerant şüuru, tolerant düşüncəni, tolerant tərəkürü inkişaf etdirmək, onları tolerant davranışa yiyələndirmək və nəhayət, tolerant şəxs yetişdirmək üçün bir sıra pedaqoji şərtlər kompleksi həyata keçirilməlidir (Həmin amillərlə dissertasiyada tanış olmaq mümkündür).

5. Tədqiqat bir daha təsdiq etdi ki, tolerantlıq şəxsiyyətin həqiqətən son dərəcə zəruri keyfiyyətdir və bu keyfiyyətin təhsilalanlarda, xüsusən tələbələrə formalaşdırılması günümüzün ən təxirəsalınmaz vəzifəsidir. Ölkəmizin hər bir vətəndaşında yaşından, cinsindən, dinindən, siyasi baxışından, təhsilindən asılı olmayaraq tolerant şüur, tolerant düşüncə, tolerant tərəkür inkişaf etdirilməli, son nəticədə tolerant rəftar və davranış təcrübəsinə nail olunmalıdır. Uğurlu peşə və sosial fəaliyyət göstərmək üçün tələbələr tolerantlığa yiyələnməlidirlər.

6. Tolerantlığın formalaşdırılması məqsədilə təlim prosesinin, auditoriyadankənar tədbirlərin imkanlarından istifadə edilməlidir. Tələbələr sistemli və məqsədyönlü şəkildə təlim fəaliyyətinə qoşulmalı, tolerantlığa dair məsələlərin müzakirəsində fəallıq və müstəqillik nümayiş etdirməlidirlər.

7. Tədqiqat göstərdi ki, ali məktəblərdə tolerant tərbiyə-təhsil mühiti yaradılmalıdır ki, burada tələbələr öz-özləri və ətrafdakı insanlarla sülh, razılıq və həmrəylik şəraitində yaşamağa öyrənsinlər, onlarda münəfiq vəziyyətləri həll etmək vərdisləri və səmərəli kommunikasiya metodları yaransın; “tolerantlıq” fenomenini və praktik treninqlərlə möhkəmləndirilmiş müxtəlif vəziyyətlərdə təzahür edən xüsusiyyətləri ilə bağlı olan nəzəri kurslardan alınmış istifadənin adekvatlığı və səriştəliliyi, sosial-psixoloji sabitliyi formalaşsın.

8. Tolerantlıq öz ifadəsini psixoloji və siyasi səviyyələrdə tapır. Siyasi səviyyədə tolerantlığa qanun və ənənə vasitəsi ilə həyata keçirilən fəaliyyət, yaxud ictimai norma kimi yanaşılır. Psixoloji səviyyədə o, daxili yönəlmədə və şəxsiyyətin və kollektivin münasibətində öz əksini tapır. Həm də tolerantlıq fərdin könüllü seçimi xarakterində olmalıdır. O, məcburən deyil, tərbiyə, inandırma, informasiya və həyat təcrübəsi vasitəsilə aşılır.

9. Ümumilikdə, təcrübi-eksperimental iş irəli sürülən fərziyyənin doğruluğunu təsdiq etdi. Beləliklə, tədqiqatın məqsədinə nail olundu, qarşıya qoyulan vəzifələr yerinə yetirildi.

İddiaçı dissertasiyanın məzmunu, əsas elmi ideyaları və alınan nəticələr iddiaçının çap etdirdiyi aşağıdakı **əsərlərdə** öz əksini tapmışdır:

1. Tələbə gənclərdə tolerantlığın formalaşdırılmasının bəzi məsələləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, 2010, №4, s.359-362

2. Tələbələrdə tolerantlığın tərbiyə olunması / “Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2010, s.315-317

3. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının pedaqoji şərtləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, 2011, №1, s. 87-89

4. Tələbələrdə tolerantlığın tərbiyə edilməsi ali təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi vasitəsi kimi / “Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri” mövzusunda Beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan, 2011, səh.79

5. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması ali təhsilin səmərəli idarə olunması vasitəsi kimi // Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji- psixoloji problemləri (kollektiv monoqrafiya). Bakı, 2011, s.241-255

6. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının nəzəri- metodoloji əsasları // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, 2011, №4, s.182-187

7. Təlim prosesində tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması sahəsində müəllimin rolu / Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar (kollektiv monoqrafiya). Bakı, 2012, s.116-138

8. Gələcək müəllimlərin çoxmədəniyyətli təhsil kontekstində ümumpedaqoji hazırlığının (tolerant yanaşma) monitorinqi və qiymətləndirilməsi / “Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmənin yeri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 27 aprel 2012, s. 128-131

9. Tolerantlığın tərbiyə olunması tələbələrin vətəndaşlıq mövqeyini formalaşdırmağın əsası kimi / “Təhsil sistemində gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üzrə işin təşkili və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 28 iyun 2012, s.195

10. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının psixoloji əsasları // Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2012, №3, s.191-195

11. Auditoriyadankənar tədbirlər prosesində tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılması // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2012, №3, s. 23-27

12. Tələbələrdə dini tolerantlığın formalaşdırılmasında təlim pro-

sesinin imkanları // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, 2012, №4, s. 18-24

13. Tələbə gənclərdə tolerant şüur və düşüncənin, tolerant davranış təcrübəsinin Formalaşdırılması / Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi konfransı, Azərbaycan Qafqaz Universiteti 25-26 aprel 2013, s. 643

14. Tolerantlıq müasir ali məktəb müəlliminin peşə keyfiyyəti kimi / Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş “Müəllim hazırlanma siyasəti və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Simpozium (ADPU,QU,TRHU) Bakı, 3-4 may 2013, s.13-14

15. Tələbələrin formalaşdırılmasında pedaqoji tolerantlığın rolu / Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların təlim- tərbiyə prosesində tətbiqi mövzusunda həsr edilmiş Respublika konfransının materialları. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, 3 may 2013, s.88-90

16. Tələbə gənclərdə tolerant şüur və düşüncənin, tolerant davranış təcrübəsinin formalaşdırılması // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər, 2013, №4, s.33-39

17. Формирование у студенческой молодежи толерантного сознания и мышления, практики толерантного поведения // Украина, Национальный Педагогический Университет имени М.П. Драгоманова, Весник, Киев, 2013, s. 80-84

18. Tolerantlıq probleminin elmi-nəzəri və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu / Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Naxçıvan, 2013, s.47-49

19. Tələbələrdə tolerantlığın formalaşdırılmasının səmərəlilik göstəriciləri // Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2013, №3, s. 208-214

20. Tolerantlıq tələbə şəxsiyyətinin mənəvi-əxlaqi dəyəri kimi / Təhsildə mənəvi-əxlaqi dəyərlər: harmonik şəxsiyyətin inkişafı mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 5-6 dekabr 2014, s.167

21. Pedaqoji təmayüllü ali məktəb tələbələrində tolerantlığın tərbiyə olunması müasir dövrün mühüm tələbi kimi / Azərbaycanda təhsil quruculuğunun prioritetləri: müasir yanaşmalar mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Naxçıvan, 5-6 iyun 2015, s.212

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

РЕЗЮМЕ

Представленная на защиту диссертационная работа состоит из 9 параграфов с охватом 2 глав.

Во введении диссертации обосновывается актуальность исследования, даются краткие сведения относительно объекта и предмета, целей, научной гипотезы, задач и методологической основы, а также о методах исследования, научной новизне, теоретической и практической значимости работы, выдвигаемые на защиту положения и общие выводы.

Первая глава диссертации называется «Теоретические вопросы формирования толерантности у студентов вузов». Данная глава состоит из пяти параграфов. В отдельных параграфах этой главы раскрываются: содержание, цель и задачи работы по формированию толерантности у студентов; теоретико-методологические основы формирования толерантности у студентов; педагогические условия и технологии формирования толерантности у студентов; психологические вопросы развития сознания толерантности у студентов. Помимо этого, проводится анализ существующей литературы точки зрения проблемы.

Вторая глава под названием «Практические вопросы формирования толерантности у студентов» состоит из четырех разделов. В данных разделах исследуются такие важные вопросы как формирование у студентов толерантного сознания и мышления, опыта толерантного поведения; формирование толерантности у студентов в процессе обучения и во время мероприятий вне аудитории. Последний раздел главы был посвящен определению показателей рациональности формирования толерантности у студентов, нашли свое отражение организация и проведение эксперимента, и его результаты.

Диссертация завершается заключением и списком использованной литературы.

FORMATION OF TOLERANCE OF UNIVERSITY STUDENTS

SUMMARY

The thesis, presented for defence, consists of 9 sections covering two chapters.

The introduction of the thesis bases the urgency of the research, provides brief information about the object and the subject, goals, scientific hypothesis, tasks and methodological basis, as well as research methods, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work put forward to defend the regulations and general conclusions.

The first chapter of the thesis entitled "Theoretical issues of the tolerance formation of university students." This chapter consists of five sections. Some sections of this chapter define: the content, goals and objectives of the work on the formation of tolerance in students; theoretical and methodological basis of the formation of tolerance in students; pedagogical conditions and technologies on the formation of tolerance in students; psychological issues in the development of students' consciousness about tolerance are researched. Moreover, the current literature is analyzed in terms of the problem.

Chapter II called "The experimental issues of the formation of tolerance in students" consists of four sub-chapters.

Tolerant consciousness and thinking, the formation of tolerant behavioural experience in students; essential issues such as the formation of tolerance in students during the learning process and out-of-classroom events are researched in these sub-chapters. The last sub-chapter is devoted to the determination of the efficiency indicators of formation tolerance in students, organization, conduct and results of the experiment are reflected here.

The dissertation ends with conclusion and references.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ИРАДА БЕЮКАГА ГЫЗЫ АМИРАЛИЕВА

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

**5804.01 – Общая педагогика, история педагогики и
образования**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание учёной степени доктора
философии по педагогике**

Б А К У – 2 0 1 5